

17. Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату. — К.: Вид-во політ. літератури України, 1970. — 18 с.
18. Там само. — С. 5.
19. Там само. — С. 6.
20. Незабутні роки. Спогади... — С. 587.
21. Там само. — С. 588.
22. Ленін В. І. Економіка і політика... — С. 15.
23. Ленін В. І. Питання будівництва соціалізму і комунізму. — Пер. з 2-го рос. вид., доп. — К.: Політвидав України, 1982. — С. 63.
24. Там само. — С. 64.
25. Ленін В. І. Економіка і політика... — С. 11.
26. Ленін В. І. Питання будівництва... — С. 288-289.
27. Там само. — С. 292.
28. Там само. — С. 110-111.
29. Бухарин Н. И. Российская революция и ее судьбы // Возвращенная публицистика. В 2 кн. Кн. 1. 1900 — 1917. / Сост. Р. А. Иванова, И. В. Кузнецов, Р. П. Овсепян. — М.: Высш. шк., 1991. — С. 96-106.
30. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні... — С. 316.
31. Троцкий Л. Д. К истории русской революции. — С. 33.
32. Там само. — С. 34.
33. Там само. — С. 152.
34. Там само. — С. 155.

Є. К. Шишкіна

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ РОЗМІННИХ БІЛЕТІВ І МАРОК МІСТА ОДЕСИ

Період 1917-1920 став поворотним етапом в історії українського грошового обігу — з'явилася можливість створення власної грошової системи. Значну роль в цьому процесі зіграла діяльність одеських спеціалістів різних профілів, оскільки місто Одеса в ті часи було великим емісійним центром, де виготовлялись українські національні гроші. Однак, треба зауважити, що ці ж люди мали відношення і до випуску інших, менш відомих, але теж дуже важливих в історії нашої держави грошей — міських бон Одеси.

Досі це питання було мало вивчено в історіографії, відомі лише невеличкі публікації, а також згадки у каталогах, наукових та науково-популярних статтях, монографіях, докторській дисертації [1-6].

Джерел з цього питання збереглося багато. Це спомини сучасників, офіційні повідомлення, статті та замітки в періодичних виданнях, архівні матеріали і самі бони, що нині зберігаються в багатьох історичних музеях України (автору відомо, що такі є в Харківському і Львівському історичному музеї, Національному музеї історії України в Києві, Одеському музеї нумізматики, Одеському історико-краєзнавчому музеї), а також у приватних колекціях.

Наявність достатньої кількості джерел дозволила провести дане дослідження, і таким чином освітити один із маловивчених аспектів історії грошового обігу, оцінити роль, яку зіграла одеська міська емісія в економіці громадянської війни.

Метою дослідження стало з'ясування особливостей використання у фінансово-грошових відносинах міста Одеси та Херсонської губернії взагалі розрахункових білетів і марок Одеського міського управління та встановлення деяких загальних рис міського грошового обігу України в ті роки.

У період революції і громадянської війни в країні гостро відчувалася нестача державних грошових знаків. Особливо важко було у великих, традиційно торговельних містах. Фінансовий стан в Одесі в ті роки яскраво відображають гроші, особливо міські, оскільки вони в більшій мірі, ніж загальнодержавні, були пов'язані з історією міста, діяльністю його організацій, товариств, установ, життям місцевих жителів. Деякі з письмових джерел років революції і громадянської війни цікаві тим, що дуже близько підходять до повсякденного життя мешканців міста і показують грошовий обіг таким, яким його бачили сучасники, як прості люди, що не мали прямого відношення до випуску бон Одеси, але були їх активними користувачами, так і місцеве керівництво, що безпосередньо займалось цією грошовою емісією [7-9].

Певне коло джерел і літератури дозволяють встановити процес підготовки і випуску розрахункових білетів і марок Одеси. Відбувалось це наприкінці 1917 року, коли 9 грудня Комітетом кредитних установ м. Одеси був прийнятий "Проект Драго" щодо випуску муніципальних грошей. При цьому у нього були внесені деякі зміни, зокрема, установою, що випускала розмінні білети, стало Одеське міське громадське управління замість Комітету кредитних установ м. Одеси (запропонованого в про-

екті). Текст проекту ліг в основу підписаної угоди між Комітетом і Міським управлінням про випуск розмінних білетів [1].

На підставі постанови Одеської міської думи в обігу повинні були опинитись бони у сумі п'ять мільйонів карбованців купюрами в три, п'ять і десять карбованців [10].

Сутність постанови скоро була оприлюднена. У січні 1918 року в газетах вже активно рекламувалася міська емісія, заохочувалось придбання та використання розмінних білетів населенням: "...Бажаючи користуватися цими білетами [Одеського міського управління] можуть одержати їх в Одеській Конторі Державного Банку, пред'являючи для розміну на них державні кредитні білети або 5 % короткострокові зобов'язання державної скарбниці минулих термінів..." [10].

Шляхом подальших угод випущені були нові купюри: у 25 і 50 карбованців і розмінні марки в 15, 20 і 50 копійок, а також допущений випуск розмінних білетів [1].

Випуск розмінних білетів і марок Одеси значно сприяв полегшенню грошової кризи. Вони широко використовувались населенням усієї Херсонської губернії. Було підписано договір між відповідними установами Одеси і Миколаєва, за яким останньому були надані розмінні білети Одеси на суму 5 мільйонів карбованців і визнано офіційний їх обіг у м. Миколаєві на тих же підставах, що й в Одесі [1]. У Херсоні бони Одеси з'явилися у вересні 1918 року відповідно до міжміської угоди [11].

Однак, успішна муніципальна емісія не могла подолати інфляцію, грошовий і розмінний голод в місті, необхідний був випуск все більшої кількості грошей.

В кінці березня 1918 року газети писали: "Гострота грошової кризи в Одесі хоча і трохи згладилася під впливом випуску міських бон, але загальне положення все-таки потрібно визнати далеко не втішливим і навіть загрозливим. Кількість грошових знаків, які циркулюють серед населення, значно менша за потребу, що існує, і вже помічається деяка грошова затримка, яка надалі може привести до серйозної кризи..." [12]. У цей період, за даними одеської преси, в обігу вже було розмінних білетів на 36 мільйонів карбованців. В той же час існувала потреба збільшити цей обсяг до 80 мільйонів [13].

Внаслідок такого стану речей Одеське міське самоврядування виявило бажання здійснювати подальший випуск бон. Зупи-

нка була тільки за відповідним забезпеченням. Внаслідок цього міська управа просила головного комісара С. С. Коморного добитись гарантії державної скарбниці для подальшого випуску бон. Відати емісійною справою в Одесі повинна була комісія представників міського управління, біржі, банків і державного банку [13]. Після повернення С. С. Коморного з Києва, він заявив делегації банківських представників, що місцева скарбниця незабаром отримає великий державний кредит і буде видавати ордери, необхідні для забезпечення бон [12].

Випуск муніципальних грошей продовжився. Згідно постанови загальних зборів Комітету кредитних установ від 27 березня 1918 року в обігу з'явилися розмінні білети 50 і 100 карбованців і дрібні марки-копійки [5].

У кінці червня 1918 року кількість бон зростає ще більше. У пресі того часу констатується, що "...сума випущених міських бон уже значно перевалила за 2 сотню мільйонів..." [14]. Архівні матеріали говорять про 26 757 367 купюр номіналами 15, 20 і 50 копійок, 3,5,10 і 25 карбованців на суму 115 299 321 карбованців [15]. (Вперше ця інформація була представлена боністом Е. Вайнштейном у 1927 році) [1].

Одеські бони були дуже популярними серед населення міста. Частина заробітної плати видавалась Одеськими розмінними білетами і марками [16]. Після захоплення навесні 1918 року німецькими і австро-угорськими військами міста бони Одеси не зникли з обігу, як деякий час вважали боністи [17]. Навпаки, Австро-Угорське командування у квітні 1918 року поряд з курсом царських, українських і "керенських" грошей, навіть зазначало у офіційних повідомленнях курс бон Одеського міського управління, що становив 160 крон за 100 бон (тобто стільки ж, скільки коштували "керенки" і на 20 крон менше, ніж царські і українські).

Фактично бони Одеси іноді цінилися* навіть вище, ніж австрійські крони і накопичувалися населенням**. Так, внаслідок

* Мається на увазі не курс, а оцінка населенням їх стабільності.

** Накопичення — є важливою ознакою зростання цінності грошей. В роки громадянської війни населення в першу чергу намагалось позбутись "поганих" грошей, "краці" ж ховало до ліпших часів. Так відбувалось з золотою та срібною монетою в роки Першої світової війни, потім з мідною монетою, пізніше з царськими грошима. Час від часу, в залежності від політичної та економічної ситуації більшу або меншу цінність отримували ті чи інші гроші. У травні 1918

невигідного для торговців курсу останніх, за даними преси у травні 1918 року, “...всюди почали збувати крони, приховуючи “міські”, “керенки” і ін. грошові знаки...” [18].

Цікавим є факт підробки розмінних марок Одеси. Впродовж червня-липня 1918 року уряд гетьмана виявив 4 фабрики, що друкували фальшиві бони [18]. Цей факт говорить про популярність муніципальних грошей серед населення, широку сферу та доволі велику, як для бон, територію вжитку, тривалий час обігу, активне використання під час купівлі-продажу товарів [19].

Обіг бон був настільки активним, що і так не дуже якісні розмінні марки надто швидко старіли [20].

Проблема фальшування бон та їх старіння дуже непокоїла місцеву владу, яка вимушена була весь час збільшувати емісію, боротися з підробкою бон (29 червня було прийнято закон про покарання та відповідальність за фальшування [20]) та приймати інші міри для вирішення розмінної кризи в місті. У повідомленнях населенню наголошувалось на тому, що знаходження в обігу “керенок” і “міських” бон для міста дуже важливе, бо зменшує розмінну кризу. Треба зазначити, що до бон Одеси мешканці міста, вочевидь, відчували більшу повагу, ніж до “керенок”. Про це говорить, хоча б те, що у повідомленнях населенню місцева влада не ставила під питання наявність в обігу бон, і навпаки різко наголошувала на вимушеності залишити в обігу “керенки”: “...Ринок, незважаючи на успішність міських грошей, все таки недостатньо багатий розмінними одиницями і позбавляти його знаків [“керенок”], значить повторити нову грошову кризу...” [5].

Після чергового приходу радянської влади гроші Одеси вийшли з обігу [18].

На сьогоднішній день відомі паперові розмінні білети достоїнством у 3, 5, 10, 25 і 50 карбованців, розмінні марки у 15, 20 і 50 копійок [21], а також зразок металевої розмінної марки достоїнством 5 копійок м. Одеси [22-25]. Те, що це дійсно бона Одеського міського управління підтверджують написи на монеті: на авер-

року внаслідок появи великої кількості крон в Одесі і жорсткої політики Державного банку по відношенню до курсу австро-угорських грошей (він вказував на те, що в міжнародних угодах щодо офіційного курсу крон та марок йшлося лише про торговельні угоди, і домовленості не стосуються валютних операцій) цінність бон серед населення пішла вгору. (Див.: Денежный рынок // Одесский листок. — 1918. — 18 мая (№ 97). — С. 3).

сі — “Розмінна марка”, “м. Одеса”, на реверсі — “Міське управління”, а також наявність зображення герба міста на металевому боці. Випущена монета була, судячи з хронологічних ознак, у 1917 році. Носила типову для муніципальних бон назву — “розмінна марка”, але виконана була на відміну від інших відомих нам бон Одеси не з паперу, а з металу — латуні. Сьогодні збереглося дуже мало таких монет, за даними В. Корченова — всього 4 монети (одна в Одесі, одна у Харкові, дві інших у США) [2].

Бони м. Одеси значно відрізняються від багатьох інших місцевих грошей України навіть зовні. Видно, що до виготовлення бон підходили старанно: зі смаком були виготовлені ескізи, якістю вирізнявся друк грошей. Певно, значний вплив мало те, що Одеса була одним з емісійних центрів українських національних випусків. Відомо, що автором проєктів марок у 15, 20 і 50 копійок був відомий український художник А. Ждаха; авторство інших проєктів належить граверу О. Адамеку [2].

Одразу помітними на розмінних білетах і марках міста є геральдичні та емблематичні ознаки. Наявність на бонах герба (вірніше емблеми)* міста, прийнятого 22 квітня 1798 року [5], є яскравим свідченням, того, що розмінні білети і марки Одеси були випущені в першу чергу для мешканців міста, хоча фактично бони будуть мати набагато ширшу територію використання.

Типовим для марок і білетів є вживання зооморфних елементів, зображень пам’ятників архітектури та скульптур міфічних богів, не типових для більшості міських і приватних грошей України (для них в більшій мірі характерні геометричні, рідше флористичні деталі).

Серед палеографічних ознак особливу увагу привертає наявність таких ознак як попередження про покарання за фальшування та забезпечення розмінних білетів, оскільки більшість бон України не має таких написів. Так, на 25 і 50 карбованцях Одеської міської управи вказувалось: “Усі випущені в обіг розмінні білети м. Одеси повністю забезпечені державними кредитовими білетами і п’ятивідсотковими короткостроковими зобов’язаннями Державної скарбниці, які зберігаються в Одеській конторі Державного Банку”.

* На бонах давалось зображення в основному на сувії чи у картуші (лише на 10 карбованцях — на щиті) державного орла у верхній частині і якоря — у нижній без відповідного для герба міста забарвлення.

Наявність серії і номера, а також підписів виконуючого обов'язки голови та скарбника підтверджують знаходження розмінних білетів в обігу. На бонах навіть представлений список банківських відділень та банків міста, а також кредитних установ, які зобов'язуються приймати розмінні білети м. Одеси в платежі та до обміну: “Під час усього обігу розмінних білетів м. Одеси: Одеська Контора Державного Банку, Одеські Відділення: Азовсько-Донського Комерційного Банку, Петроградського Міжнародного Комерційного Банку, Російського для Зовнішньої Торгівлі Банку, Російського Торгового і Транспортного Банку, Російського Торгово-Промислового Банку, Російсько-Азіатського Банку, Сибірського Торгового Банку і З'єднаного Банку, Одеський обліковий Банк в Одесі, Південний Банк в Одесі, Одеський Міський Суспільний Банк, Одеське Товариство Взаємного Кредиту, 2-ге Одеське Товариство Взаємного Кредиту, Одеське Купецьке Товариство Взаємного Кредиту, Одеське Купецьке і Промислове Товариства Взаємного Кредиту, Товариство Взаємного Кредиту Домовласників і Землевласників Херсонської губернії, Одеське Сільсько-Господарське Товариство Взаємного Кредиту, Одеське Товариство Взаємного Дрібного Кредиту, Банкірські Будинки: М. Ашкеназі, Р. Зоншейн і Ко, И. Ксидіас, Бр. Кусис і О. Хаїс виплачують за кожну тисячу карбованців кредитними білетами або зобов'язаннями Державної скарбниці і приймають розмінні білети міста Одеси в усякого роду платежі у будь-якій сумі” [26].

Палеографічні дані вказують на тимчасовість обігу бон міста. На реверсі розмінних білетів відзначалось: “Коли мине необхідність у розмінних білетах, публікується в загальну відомість населення м. Одеси термін, протягом якого даний розмінний білет повинен бути представлений в Одеську Контору Державного Банку для одержання... карбованців державними кредитовими білетами”.

Про тимчасовість емісії і сурогатну роль бон свідчать також інші письмові джерела. У них прямо говориться про те, що гроші міста — це “тимчасові розмінні білети, що могли б замінити державні кредитні білети” і, що “по настанні умов, коли мине потреба у випуску білетів, буде призначений термін для зворотного обміну” [10].

Звернемось до метрологічного аналізу. Одразу помітною є

назва бон — “розмінна марка” та “розмінний білет”. Цей невеличкий елемент — свідчення того, що бони були в обігу у період революції і громадянської війни, оскільки носять типову для міських і приватних грошей цього періоду назву.

Хронологічні дані вказують на рік випуску бон — 1917. Інші джерела дозволяють встановити більш конкретну дату — законодавча база для випуску муніципальних грошей почала створюватись 9 грудня 1917 року.

Підводячи підсумки, можна сказати: гроші Одеси є типовими бонами України, з одного боку, і мають певні особливості, з іншого.

Для них, як і для багатьох інших бон, характерні: поява внаслідок “грошового голоду” та розмінної кризи, недбале відношення до захисту грошей, тимчасовість випусків і заява про обов’язковий обмін бон на офіційні гроші після того, як мине грошова криза, використання типових для періоду 1917-1920 років назв.

В той же час, бони Одеси мали багато особливостей: чітко була визначена законодавча основа емісій, старанно підготовлені ескізи одеських грошей, залучені не типові для бон елементи орнаменту, здійснений доволі якісний друк (особливо розрахункових білетів), бони мали офіційне забезпечення, виконували не тільки функцію обміну, а й зрідка накопичення, що не типово для загального кола міських грошей.

Загалом, вивчення грошей, таких як бони м. Одеси, є важливим елементом досліджень у сфері української боністики. В перспективі така робота може закласти основу для більш широкого наукового дослідження.

Джерела і література:

1. Вайнштейн Э. Одесская эмиссия бон // Советский филателист 1927. — № 9. — С. 19.
2. Корченков В. Одесса в медалях, жетонах, знаках: Каталог 1817-1941 годов. — New York: Laoson, 2000. — С. 142.
3. Рябченко П. Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР и стран СНГ (1769 — 1994 гг.). — 2-е изд., перераб. и доп. — Киев: Издат.-культурологич. центр “Софія” — “Лисбанк”, 1995. — С. 408.
4. Нумизматика: Каталог / Сост. Г. Ф. Иосиков, Днепропетровский государственный исторический музей им. ак. Д. И. Яворницкого. — Днепропетровск: Промінь, 1965. — Вып. 2. — С. 132.

5. Гроші в Україні / Дмитрієнко М., Юценко В., Литвин В., Яковлева Л. — Київ.: ARC-UKRAINE, 1998. — С. 68-69.
6. Тхоржевский Р. И. Бумажные денежные знаки и боны как историко-экономические источники и объект бонистики (1917-1925) / Диссертация на соискание степени доктора исторических наук 07.00.06. — Тернополь., 1995. — С. 74, 269, 320-322.
7. Страхов В. Деньги. // Молодая Украина. — 1918. — 30 (17) июня. — С. 2.
8. Думский Л. Деньги... Деньги... Деньги... // Одесская почта. — 1918. — 13 марта. — С. 3.
9. Рузер Т. Комиссариат финансов // Октябрь на Одещине 1917-1927: Сб. статей и воспоминаний к 10-летию Октября. — Одесса: Одесская окружная октябрьская комиссия и испарт отдел окрком КПУ, 1927. — С. 146-149.
10. Соб. кор. Замена денег // Жизнь России. — 1918. — 19 января. — С. 3.
11. ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 7-12.
12. Денежный кризис // Одесский листок. — 1918. — 30 марта. — С. 2.
13. Муниципальные боны // Одесский листок. — 1918. — 28 марта. — С. 2.
14. А. Г. Денежный рынок // Одесский листок. — 1918. — 23 июня. — С. 4.
15. ЦДАВО України — Ф. 2199. — Оп. 1. — Од. зб. 30. — Арк. 116.
16. Злоупотребления с кронами // Одесский листок 1918. — 1 мая. — С. 4.
17. Тхоржевский Р. И. Бумажные денежные знаки и боны как историко-экономические источники и объект бонистики (1917-1925) / Диссертация на соискание степени доктора исторических наук 07.00.06. — Тернополь., 1995. — С. 322.
18. Денежный рынок // Одесский листок. — 1918. — 18 мая. — С. 3.
19. ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 50-60.
20. Денежный рынок // Одесский листок. — 1918. — 1 мая. — С. 4.
21. ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп. 1. — Од. зб. 30. — Арк. 3.
22. Харківський історичний музей, ДБЗ-30-32, ДБЗ-169, ДБЗ-831, ДБЗ-1198, ДБЗ-1212-1215, ДБЗ-1230, ДБЗ-1427, ДБЗ-1430-1431, ДБЗ-1690, ДБЗ-1700.
23. Львівський історичний музей, БН — 702-708, БН — 1399-1401, БН- 2117, БН — 2378.
24. Національний музей історії України. — м. Київ, ПГЗ- 602-609; 1751.
25. Колекція П. Ф. Рябченко.
26. Харківський історичний музей, ДБЗ-30; ДБЗ-1212; ДБЗ-1215.